Изданіе Комиссіи Императорскаго Кавказскаго Медицинскаго Общества по распространенію медицинско-гигіеническихъ знаній въ народѣ.

КРАТКОЕ ПОПУЛЯРНОЕ СОЧИНЕНІЕ О ХОЛЕРѢ.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԱՆՐԱՄԱՏՉԵԼԻ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՈԼԵՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Դիմաւորապէս Կովկասի հասարակ ժողովրդի համար

Կազմեց Դ-ր. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Խմբագրուած ժողովրդական բժշկական-առողջապահիկ գրուածների խմբագրական մասնաժողովի նախագահ Բժշ. Ա. Բարայեանի կողմից։

Այս Հեղինակութիւնը արժանացել է Կայսերական Կովկասեան Բժշկական Ընկերութեանը կոչուած Գեմիսուզեանի մրցանակին։

616·9
Ա-88

ԹԻՖԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ՌՈՍԻՆՍԱՆՑԻ
1907

ԲՄ. ԱՅՑԻ ԱՆ
Ա. ՄՂԱՍԻՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

30 JUL 2010

Изданіе Комиссіи Императорскаго Кавказскаго Медицинскаго Общества по распространенію медико-гигіеническихъ знаній въ народѣ.

616.9
Ա-88
Ա-Ա

КРАТКОЕ ПОПУЛЯРНОЕ СОЧИНЕНІЕ О ХОЛЕРѢ.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԱՆՐԱՄԱՏՉԵԼԻ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՈԼԵՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

4008
37976
39959

Գլխաւորապէս Կովկասի հասարակ ժողովրդի համար

գրեց Դ-ր. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Խմբագրուած ժողովրդական բժշկական-առողջապահիկ գրուածների խմբագրական մասնաժողովի նախագահ բժշ. Ա. Բարայեանի կողմից։

Այս հեղինակութիւնը արժանացել է Կայսերական Կովկասեան Բժշկական Ընկերութեանը կտակած Գեթխուդեանի մրցանակին։

ԹԻՖԼԻԶ
ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ՌՕՍԻՆՆԱՆՑԻ
1907

ՀԱՅ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Г. Публ. Библ. ОСНА
ՀՊՄՀ-Р
Ամ. Մեսրոպ

12 2 FEB 2018
6692
16556

ԾԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երբ մի երկրի վրա մի անբաղդութիւն է վրա տալիս, ժողովուրդը չպէտք է ձեռները խաչի ու ասի. «Աստծու կամքն է»։ Ծրքէք չպէտք է մոռանալ այն իմաստալից ասացուածքը, թէ «Աստծու վրա յո՛յս դիր, բայց ինքդ էլ անգործ մի՛ մնար»։ Պէտք է յիշել եւ այն միւս առածը, թէ «ի՛նքդ քեզ օգնիր, որ Աստուած էլ քեզ օգնի»։ Պիտի մեր բոլոր ոյժերը հաւաքենք խոլերայի դէմ կռուելու համար, որովհետեւ սա մի վարակիչ հիւանդութիւն է եւ սարսափելի կոտորածներ է անում ամեն դասակարգի մարդկանց մէջ։

Կռուել այս հիւանդութեան դէմ երկու կերպ կարելի է. կամ պաշտպանելով հասարակութիւնը եւ ինքնիրան վարակուելուց ու հիւանդանալուց, կամ (եթէ, Աստուած չանի, մէկը հիւանդանա) իսկոյն բժշկութեան դիմելով։

Այս գրքույկի նպատակն էլ մէկ այն է, որ ցոյց տանք, թէ ի՞նչ ձեւով պէտք է պաշտպանել ժողովրդին եւ ամեն մէկին վարակումից եւ թէ ինչպէս բժշկուել, եթէ տեղը բժիշկ չկայ։

Բայց այդ սարսափելի աղէտի հետ կռուելու համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ ծանօթանալ նրա հետ։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

1. ՄԻՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՂԱԾ ԽՈԼԵՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱՃԱՐԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Խոլերայի բունը համարւում է հեռաւոր Հնդկաստանը, իսկապէս հնդիկների սրբազան Գանգէս գետի ափերը։ Այս պատճառով էլ այդ հիւանդութիւնը յայտնի է հընդկական կամ ասիական խոլերա անունով, որով նա զանազանւում է եւրոպական կամ մանկական խոլերայից։ Այս երկուսը ոչ մի կապ չունեն իրար հետ և տարբեր պատճառներից են առաջ գալիս։ Բացի դրանից, մանկական խոլերան երբէք համաճարակի ձև չի ստանում։ Գանգէս ու Բրահմապուտրա գետերի ափերին տարին-տասներկու ամիս խոլերան ճարակում է ժողովրդին, երբեմն թուլանալով, երբեմն սաստկանալով ու բռնկուելով մեծ ոյժով։ Այդ տեղերից հիւանդութիւնը սարսափելի արագութեամբ փոթորիկի նման անցնում է ամբողջ երկրը-

ների վրայով, թափանցելով աշխարհիս ամենահեռաւոր անկիւնները և տանելով իր հետ հազարաւոր ու հարիւր հազարաւոր կեանքեր։ Մեր երկիրը (Կովկասը) անցեալ դարում միքանի խոլերային համաճարակներ է տեսել, նրանցից միքանիսը զարհուրելի ուժով բռնկուեցին, միւսները աւելի թոյլ էին։

Մեր երկրի պատմութիւնը յիշատակում է այս դարում մի շարք խոլերային համաճարակներ։ Առաջինը երևաց 1823 թ. Սալիանում, այդտեղ մի ինչ-որ անյայտ ցաւից հէնց առաջին օրը մեռան եօթ մարդ։ Այս հիւանդութիւնը եկել էր Պարսկաստանից, Տալիշինեան խանութիւնից և սկսել էր կոտորածներ անել Կասպից ծովի ափերում։ Այդ ժամանակ հիմնուեց Կովկասում առաջին *կարանտինը* *) Բաքւում և Լէնքօրանում պարսկական ծովափից եկած ապրանքների ու նաւերի համար։

Հազիւ հինգ տարի էր անցել, երբ 1828-ին Բազուի շրջանում բռնկուեց երկրորդ համաճարակը։ Հետևեալ տարին խոլերան

*) Տես էջ...

մտաւ հիւսիսային Կովկաս. իսկ 1830-ին, յունիսի 27-ին երևեցան առաջի դէպքերը Թիֆլիզում։ Այն ժամանակուա զինուորական նահանգապետ գեներալ Ստրիկալովը շատ խիստ միջոցներ ձեռք առաւ ցաւի տարածուելու դէմ, բայց այդ միջոցները բաւարար չէին։ Նա ի միջի այլոց զանգատւում էր գլխաւոր հրամանատար գրաֆ Պասկեվիչին, թէ «բժիշկների պակասութիւն կայ, որովհետև եղածներից երկուսը ուրիշ տեղ են ուղարկուած, իսկ մնացածներից էլ երկուսը արդէն մեռել են»։ Այս համաճարակը այնքան սաստիկ էր, որ քաղաքը ամայի դարձաւ,—մնացել էին միայն ծառայողները և աղքատները, որոնք միջոց չունէին փախչելու։ Պասկեվիչն ինքը քաջալերում էր ժողովրդի փախուստը. նա փակեց բոլոր կառավարչական ատեանները։ Փախչողները, ի հարկէ, տարածեցին հիւանդութիւնը շրջակա գաւառները։ Այս համաճարակը ահագին աւերումներ արեց. միայն Թիֆլիզ քաղաքում 53 օրուա մէջ խոլերայից մեռան 3,000 մարդ. ուրեմն 10 հոգուց մէկը, որովհետև այդ ժամանակ քաղաքում հազիւ 30,000 բնակիչ լինէր։ Այս պատճա-

ռով էլ այս համաճարակը յայտնի է մեր մէջ «մեծ խոլերա» անունով։ Երրորդ համաճարակն սկսուեց Ախալցխայի գաւառում 1839 թուին, յետո 1840-ին երևաց Ալեքսանդրապոլում, իսկ հետևեալ 41 և 42 թուականներին տարածուեց Երևանի ու Շիրվանի գաւառները, բայց շնորհիւ ձեռք առած միջոցների, Թիֆլիզ չհասաւ։

«Մեծ խոլերայից» պակաս սաստիկ չէր նաև այն համաճարակը, որը բռնկուեց 1847 թուականին։

Այդ տարուա յունիս ամսին անտանելի շոգ էր և խոլերան ամբողջ երկրում զարհուրելի ծաւալ ստացաւ ու զոհերի թիւը սկսեց արագութիւնը օրէցօր աճել։ Այս համաճարակը այնպիսի սարսափ գցեց, որ Ներսէս Հինգերորդ կաթողիկոսի հրամանով ամեն օր եկեղեցիներում մաղթանքներ է կատարւում և պատարագ մատուցանւում։ Ամենքը հաղորդւում էին, որովհետև ոչ ոք չէր կարող յուսալ, թէ էգուց կենդանի կը լինէր։ Եւ, յիրաւի, ականատեսների ասելով, հիւանդութիւնը սպանում էր իր զոհին $^1/_4$—$^1/_2$ ժամուա մէջ. զոհերի թիւը օրական հարիւրի էր հասնում։

Հետևեալ համաճարակները աւելի թեթև անցան, թէև դարձեալ բաւականին զոհեր տարան։ Շատ վնասուեցին ռուս զօրքերը 1855 թուին, թուրքերի հետ պատերազմելու ժամանակ։ 1857-ին խոլերան դարձեալ Պարսկաստանից անցաւ ու հասաւ Թիֆլիզ. յետո մի քանի տարի դադարեց և նորից երևաց 1865—66 թուականներին, բայց այս անգամ նա եկել էր Ռուսաստանից, որտեղ նա աւերումներ գործեց մինչև 1870 թուականը։ Ամենից առաջ համաճարակը երևաց Կուբանի շրջանում։ Կարճ ժամանակից յետո Փոթին ու Քութայիսը ենթարկուեցին այդ ցաւի սոսկումներին և ցաւն արագութեամբ տարածուեց ու ճարակեց մինչև Թիֆլիզ, Գանձակ ու Շուշի ու մտաւ Բաղուի նահանգը։ Պաշտօնական տեղեկութիւնների համաձայն, 1871 թուին մեռան խոլերայից 2124 հոգի. բայց այդ թիւը անտարակոյս պակաս է իսկականից։

Այնուհետև մինչև 1892-ը այլես խոլերայի մասին ձայն չկար, երբ յանկարծ նա բռնկուեց Բաղուում, ուր բերուել էր Պարսկաստանից Անդրկասպեան երկրի վրայով։

Այս համաճարակը դեռ թարմ է ամեն-

քի յիշողութեան մէջ։ Բաղուից նա անցաւ Թիֆլիզ. իսկ այստեղից ճիւղաւորուելով, մի կողմից հասաւ Բաթում ու Սև ծովի ափերը, իսկ միւս կողմից Երևանի նահանգն ու Պարսի շրջանը։ Այս վերջին խոլերայի գլխաւոր օջաղները դարձան Բաղուն ու Երեւանը, որտեղ շատ մարդ կոտորուեց և աւելի շատ կկոտորուէր, եթէ կառավարութիւնն ու քաղաքային վարչութիւնները խիստ միջոցներ ձեռք առած չլինէին։

---

2. Ի՞ՆՉ Է ԽՈԼԵՐԱՆ ԵՒ ՄԱՐԴԻԿ ԻՆՉՊԷՍ ԵՆ ՎԱՐԱԿԻՈՒՄ

Խոլերան մեծ վարակիչ զօրութիւն ունի։ Այս պատճառով էլ նա այդպէս արագ անցնում է գիւղից-գիւղ, քաղաքից քաղաք և կարճ ժամանակում դառնում է սարսափելի համաճարակ, այսինքն հեղեղում է ամբողջ երկրներ ու պետութիւններ։

—«Իսկ ինչ կերպ է տարածւում այդ հիւանդութիւնը», կհարցնի ընթերցողը։

Ենթադրենք, թէ մի որևէ տեղ, օր. Ռէշտում (Պարսկաստանում) խոլերա կա։ Ամենքը գիտեն, որ այդ քաղաքից նաւերով

մարդկանց ու ապրանքներ են բերում Բաղու։ Ահա այդ նաւերից մէկի վրա գալիս է խոլերայով հիւանդ մի մարդ ու դուրս է գալիս Բաղու։ (Սակայն իսկի անհրաժեշտ էլ չէ, որ եկողն ինքը հիւանդ լինի. բաւական է, որ նրա մաֆրաշի կամ արկղի մէջ մի խոլերայով հիւանդին պատկանող իրեր գտնուեն, օրինակ. նրա սպիտակեղէնը կամ հագուստը)։ Ենթադրենք, որ այդ եկուորն իջնում է իր ազգականների կամ ծանօթների մօտ և այնտեղ մնում է 2—3 օր և յանկարծ երրորդ կամ չորրորդ օրը սարսափով նկատում են, որ տնեցիներից մէկը լուծ է ընկնում, փսխում է և մահուան դուռն է հասնում։ Կանչում են բժշկին և սա յայտնում է, թէ հիւանդը խոլերա է ընկել.— «Ի՞նչպէս թէ խոլերա. որտեղից եկաւ», զարմանքով հարցնում են տնեցիք ու սարսափահար եղած, հազար ու մէկ կերպով բացատրում, թէ ինչպէս հիւանդացաւ այդ խեղճը։ Բայց բժիշկը հարցուփորձ է անում և իմանում, որ վարակումն եկել է Ռաշտից, որտեղ համաճարակ կա։

Այդ դեռ բոլորը չէ։ Հիմի աւելի հեռու գնանք։ Ցիշած հիւանդին մօտիկ մարդկանց

ցից մէկը ուղղակի Բագուից գնում է Բաթում առանց Թիֆլիզում կանգ առնելու և յանկարծ Բաթումի մէջ էլ խոլերայի դէպքեր են յայտնւում։ Ի՞նչպէս պատահեց այդ։ Ահա թէ ինչպէս։ Այն մարդը թոյներ ստացել էր Բագուում առաջին հիւանդից, բայց դեռ ևս այդ թոյները այնքան չէր աճել նրա մարմնի մէջ, որ հիւանդացնէր նրան միքանի օր պէտք է անցնէր։ Այդ միքանի օրուա մէջ նա առողջ էր մնացել, իսկ մինչև Բաթում հասնելը վարակը (վարակիչ թոյները) զօրեղացել էր նրա մէջ ու հիւանդացրել նրան։ Յետո այս հիւանդից վարակւում են ուրիշները, ու այդ մարդի շուրջը երևում են մի շարք խոլերային դէպքեր և այդպիսով Բաթում քաղաքում ծագում է ու տարածւում խոլերային համաճարակը, թէև, կրկնում ենք, Բագուի ու Բաթումի մէջ ոչ մի հիւանդական դէպք պատահած չէ։

Կարող է պատահել նաև այսպէս. ոչ մի մարդ չի եկել վարակուած տեղից այս ինչ քաղաքը, բայց էլի խոլերան երևում է։ Ի՞նչպէս է լինում այդ։ Հետազօտեցէք և կիմանաք, որ թէև ոչ-ոք չի եկել, բայց դրա փոխարէն վարակուած տեղերից բերուած

են քաղաք զանազան ապրանքներ և վարակիչ թոյնը դրանց հետ է ներս մտել։

Այստեղից պէտք է եզրակացնենք այն, որ եթէ մի տեղ խոլերա է երևում, պէտք է համոզուած լինենք, որ նա ինքնիրան չի ծագել, այլ բերուած է կամ մարդկանց կամ ապրանքների միջոցով։

Եւ, յիրաւի, եթէ հետևենք խոլերային համաճարակների ընթացքին, կտեսնենք, որ այս հիւանդութիւնը տարածւում է երկաթուղիների գծով, գետերի ու ծովերի ափերով և առհասարակ հաղորդակցութեան ճանապարհներով (որոնցով մարդիկ կամ ապրանքներ են տեղափոխւում) և այդ տեղերից միայն մտնում երկրի խորքերը։

Մեր բոլոր ասածները ապացուցում են այն, ինչ որ վերևն ասեցինք, այն է. *խոլերան տարածւում է անմիջական վարակումից թէ՛ մարդկանց եւ թէ վարակուած իրերի միջոցով։* Այդ բանի ապացոյցներից մէկն էլ այն է, որ եթէ չրջապատենք մի որևէ գիւղ կամ քաղաք շղթայով այնպէս, որ ոչ-ոք ներս չմտնի, նոյնպէս և ոչ մի բան չընդունենք դրսից, այդ գիւղում ու քաղաքում ոչ մի մարդ չի հիւանդանա, թէկուզ չորս կողմը խոլերան կոտորած անի։

---

3. ԽՈԼԵՐԱՅԻ ՎԱՐԱԿԸ (ԹՈՅՆԸ) ԿԱՄ ՄԻԿՐՈԲԸ

Մենք շատ անգամ գործ ենք ածել վարակ, թոյն եւ վարակումն բառերը։ Այժմ տեսնենք, թէ ինչ են նշանակում դրանք։

Վարակը մի կենդանի թոյն է, որը մրտնելով մեր մարմնի մէջ, թունաւորում է մեզ։

Մենք շատ թոյներ ենք ճանաչում. մկընդեղն էլ թոյն է, սնդիկն էլ թոյն է, օպիումն էլ։ Սրանք բոլորը կարող են թունաւորել մեզ միմիայն այն ժամանակ, երբ նրանցից որոշ քանակութեամբ ենք կուլ տալիս, իսկ եթէ քիչ չափով ընդունենք, ոչ մի վնաս չի հասնի մեզ, մինչև անգամ օգուտ էլ է, որովհետև դրանք դեղեր են որոշ հիւանդութիւնների դէմ։

Խոլերայի թոյնը դրանց նման չէ։ Նրա ամենաչնչին մասնիկն էլ ընկնելով մեր կազմուածքի (մարմնի) մէջ, կարող է սարսափելի արագութեամբ աճել ու թունաւորել մեզ։

Մի ուրիշ զանազանութիւն էլ կայ։ Երբ հասարակ թոյներից մի մարդ որոշ չափով ընդունի, նա կամ կմեռնի կամ ոչ, և վերջացաւ էլ ուրիշների վրա ոչ մի ներգործութիւն չի անի։ Ուրեմն թոյնը անհետանում է—կորչում է առաջին հիւանդի մէջ։ Այնինչ

խոլերայի թոյնը չի անհետանում հիւանդի մեռնելուց յետո էլ, և կարող է նրանից անցնել (փոխուել) ուրիշներին և նրանց էլ սպանել։

Ուրեմն խոլերայի վարակը մի առանձին տեսակի թոյն է, որը միշտ շատանում է, աճում է հիւանդի մարմնի մէջ եւ մէկից դուրս գալով ուրիշներին էլ է վարակում։ Մի խօսքով սա մի կենդանի թոյն է։

Ի՞նչ է այս կենդանի թոյնը։

Մինչև 1883 թուականը մեծ գիտնականներից անգամ ոչ ոք չէր կարող այս հարցին պատասխանել, բայց այս տարում գերմանացի յայտնի գիտնական Կոխը մեծացնող ապակիների (մանրացոյցի) միջոցով գտաւ խոլերայով հիւանդների կղկղանքի (դուրս գնացածի) ու փսխանքի մէջ առանձին չափազանց մանր էակներ (սունկեր), որոնք առանց մանրացոյցի չեն երևում և որոնք խոլերայի իսկական պատճառներն են։ Սրանց անունը դրեցին *խոլերային մանրիկ կամ միկրոբ*. ասում են նոյնպէս *խոլերային ցուպիկ կամ խոլերային ստորակէտ*։ Այդ գիւտից յետո գիտնականների արած բազմաթիւ դիտումները ապացուցեցին, որ հէնց այդ անտեսանելի մանր էակներն են խոլե-

բայի վարակը. դրանք են, որ աճելով մեր մարմնի մէջ, սպանում են մեզ։

Եթէ խոլերայով հիւանդի նոր փսխածից կամ դուրս գնացածից մի կաթիլ դընենք սանրացոյցի ապակու վրա ու նայենք, կտեսնենք որ խոլերային ցուպիկները շարժւում են։ Դիտնականները մինչև անգամ կարողացան տեսնել, թէ ինչ կերպ են աճում ու բազմանում նրանք։ Եւ տեսան մի զարհուրելի բան, այն է. որ նրանցից ամեն մէկից մի օրուա մէջ կարող է գոյանալ միքանի միլիոն։ Բայց մի տեղ միայն նրանք չեն կարողանում աճել, այլ ոչնչանում են. դա *ստամոքսի թթու հիւթն է։* Այս պատճառով էլ չպէտք է գործ ածել աղային ուտելիքներ ու խմելիքներ, որովհետև սրանք պակասեցնում են ստամոքսի հիւթի թթուն։

Ինչպէս մի քանի թունաւոր սունկեր սարսափելի թոյներ են պարունակում իրանց մէջ, այնպէս էլ այդ անտեսանելի սունկիկները տկար մարդկանց ստամոքսի ու աղիքների մէջ աճելով արտադրում են մի զօրեղ թոյն, որը երբեմն միքանի ժամուա ընթացքում սպանում է հիւանդին։

Խոլերային ցուպիկը զարգանում է ու

աճում նոյնպէս և մեր կազմուածքից դուրս, այն է. ջրի մէջ, բոլոր ուտելեղէնների, կեղտի ու աղտի մէջ և առհասարակ խոնաւ ու կեղտոտ տեղերում, որտեղ նրանք պարարտ հող են գտնում իրանց աճման համար։ Եւ, ընդհակառակը, մաքրութեան մէջ, լոյս և արևաշատ տեղերում նրանք չորանում են ու ոչնչանում։

Խոլերան, ճշմարիտ որ, աւելի զարգանում է այն երկրներում, որտեղ որ ժողովուրդը կեղտոտ է ապրում։ Եթէ համեմատենք հէնց միևնոյն քաղաքի զանազան մասերը, կտեսնենք, որ կեղտոտ թաղերում խոլերան աւելի զոհեր է տանում, քան մաքուր։ Ահա թէ ինչի խոլերային ստորակէտ ցուպիկները բուն են դրել, ինչպէս ասել ենք, Հնդկաստանում, Գանգէս գետի ափերում։ Այդտեղից ցուպիկները հիւանդների ու ապրանքների միջոցով անկոչ հիւրեր են դառնում մեր երկրներում։ Բարեբաղդաբար նրանք մեր բարեխառն կլիմայում չեն կարողանում ապրել։ Նրանք այն տեղերում են աւերածներ գործում, որտեղ ժողովուրդը կեղտոտ կեանք է վարում, իսկ մաքրասէր ժողովրդի մէջ նրանք կերակուր չեն գտնում ու [illegible]

ՀՍՍՀ-ՍՍՍՌ
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
37976

4. Ի՞ՆՉՊԷՍ Է ՄՏՆՈՒՄ ՄԵՐ ՄԱՐՄՆԻ ՄԷՋ ԽՈԼԵՐԱՅԻ ՎԱՐԱԿԻՉ ԹՈՅՆԸ

Խոլերայի թոյնը կարող է մտնել մեր մարմնի մէջ գլխաւորապէս ուտելիքի ու խըմելիքի հետ, նմանապէս և վարակուած փոշու (թոզի) հետ, որի մէջ խոլերային ցուպիկները կան։ Կարելի է վարակուել նոյնպէս և դիպչելով այնպիսի առարկաների, որոնք կեղտոտուած են հիւանդի արտաթորութիւններով ու փսխուածքով։

Այն անձինք, որոնք խնամում են հիւանդին, նոյնպէս և նրանք, որոնք յարակցութիւն ունեն վարակուածների հետ, կարող են վարակուել այդ բոլոր միջոցներով։ Երբ մենք դիպչում ենք կամ ձեռ ենք տալիս խոլերային արտաթորութիւններով կեղտոտուած իրերին (բարձ, վերմակ, դոշակի սաւան, սպիտակեղէն), այն ժամանակ խոլերային անտեսանելի ցուպիկները կպչում են մեր ձեռներին և եթէ մենք անլուա հաց ուտենք, կամ ձեռներս բերաններս տանենք, կարող ենք կերակուրի հետ կուլ տալ այդ ցուպիկներն ու թունաւորուել։ Ահա թէ ինչի հիւանդապահը չպէտք է անլուա ճաշի

նստի, այլ վաղօրօք պիտի լաւ լուանա ձեռները սապոնով ու մաքուր տաք ջրով, իսկ յետո ախտահանի մի որևէ ախտահանիչ դեղով, որոնց մասին յետո կխօսենք։

---

5. Ի՞ՆՉՊԷՍ ԵՆ ՄԱՐԴԻԿ ՎԱՐԱԿՈՒՄ ՋՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

Բացի անմիջական չփումից հիւանդի հետ, մարդ կարող է վարակուել խոլերայով նոյնպէս և ջրի միջոցով։

Անցեալ 1892 թուականին Երևանում կոտորուեց, ինչպէս ասում են, ազգաբնակութեան մի երրորդ մասը։ Ամբողջ քաղաքը սուգի մէջ մտաւ։ Ո՛վ կարող էր — փախչում էր սարերը, իսկ խեղճ ժողովուրդը և յատկապէս աղքատ թուրքերը, որոնք կարելիութիւն չունէին փախչելու, սարսափելի քանակութեամբ կոտորւում էին։ Մահուան դէպքերը այնքան շատ էին, որ մարդ չէր մնացել դիակները թաղելու համար։ Բաղում նոյնպէս մեծ կոտորած եղաւ գլխաւորապէս բանուորների մէջ։

Իսկ Թիֆլիզում, որտեղ 150 հազար բնակիչ կար, հազիւ 100 մարդ մեռաւ։

Ինչից էր այդ ահագին տարբերութիւնը։ Ինչի՞ մի քաղաքում բնակիչների մի երրորդականն է մեռնում, իսկ միւսում հազիւ 1500-ից մէկը։

Ի հարկէ դրա պատճառը Թիֆլիզի մաքրութիւնն էր, այնտեղի կեանքի աւելի լաւ պայմանները։ Բայց գլխաւոր պատճառը այն էր, որ քաղաքում գործ չէին ածում Կուր գետի ջուրը, այլ ջրանցքի ջուրը։ Այն ինչ Բաքւում ու Երևանում խմելու ջուրը աղտոտուած էր խոլերային արտաթորութիւններով և, հետևապէս, վարակուած։ Եւ, յիրաւի, Երևանում շատ փողոցների միջով անցնում են բաց ջրանցքներ, որոնց մէջ բնակիչները շատ անգամ (գիշերները) լցնում են իրանց կեղտաջրերը, նոյն իսկ աղտոտութիւնները։ Փողոցներից այս ջրերը մտնում են տների բակերը, որտեղ ժողովւում են երբեմն աւազանների մէջ, ջրում են մարդերն ու այգիները։ Այս ջրանցքների ու աւազանների մէջ խոլերային տարին էլ (ինչպէս միշտ) բնակիչները լուանում էին խոլերահիւանդների սպիտակեղէնը, իսկ գիշերները թաքուն նոյնիսկ թափում էին հիւանդի աղտոտութիւններն ու աղբը։ Պարզ է, որ այդ

ջրանցքների ջուրը սարսափելի կերպով աղտոտուած պիտի լինէր և պիտի առատութեամբ տարածէր խոլերան տնից-տուն, թաղից-թաղ, վերևից ներքև։ Բաքւում ևս խոլերայի այդքան ուժեղ լինելը կարելի է նոյնպէս մեծ մասամբ վերագրել վատ ջրին։

Առհասարակ խոլերան մեծ կոտորած է անում այն տեղերում որտեղ բնակիչները կեղտոտ գետի կամ ջրհորի ջուր են գործ ածում։ Ջրհորի ջուրը աղտոտւում է նրանից, որ խոլերայով հիւանդի արտաթորութիւնները առանց ախտահանելու թափում են գետին, ջրհորի մօտ, կամ երբ ջրհորը արտաքնոցների մօտ է, որովհետև այդ աղտոտութիւնները ծծւում են գետնի մէջ ու հասնում ջրհորի ջրին։ Այս հիման վրա է, որ բժիշկները խորհուրդ են տալիս խոլերայի ժամանակ ծածկել այն ջրհորները, որոնք տների մօտ են։

---

6. ԽՈԼԵՐԱՅԻ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Թոյնը մեր մարմնի մէջ մտնելուց երկու-երեք օր անցած, հիւանդութիւնը սկսում է իրան ցոյց տալ։ Գլխաւոր նշաններն են. *փսխում* (սիրտ թափել) և *փորլուծու-*

թին։ Յանկարծ հիւանդը սկսում է միմեանց ետևից դուրս գնալ. լուծում է ջրալի և գնալով աւելի և աւելի յաճախ է դուրս գնում։ Այս փորլուծումների ժամանակ, բացի թեթև ծակոցներից ուրիշ առանձին ցաւեր ստամոքսի մէջ չեն զգացուում։ Փորլուծութիւնը օրական 20—30 անգամ և նոյնիսկ դրանից էլ աւել է կրկնվում։ Դուրս գնացածը բոլորովին ջրալի է դառնում, նմանուում է բընձաջրի։ Սրանից հիւանդը, ի հարկէ, նեղանում և քամուում է, որովհետև այդ փորլուծութիւնը խլում է նրանից բոլոր հիւթերը, մանաւանդ որ փորլուծութեան հետ միասին անդադար փըսխումն էլ է լինում։

Այսպիսով մարմնի հեղուկը անդադար ահագին չափերով կորչում է, որից հիւանդի արիւնը թանձրանում է, իսկ այս պատճառից առաջանում է այն բանը, որ հիւանդի կաշին չորանում է ու սառչում, մէզը պակասում է և նոյնիսկ բոլորովին կտրուում։ Երբ բանն այստեղ է հասնում, սկսում են ծանր երևոյթներ. հիւանդի շնչառութիւնը դժուարանում է, կուրծքը կարծես ճնշուում է, ամբողջ մարմինը, մանաւանդ ձեռներն ու ոտները սառչում են։ Անդամները ամեն բոպէ

սաստիկ ձգձգուում են, անտանելի ցաւեր պատճառելով հիւանդին։ Արագ կերպով, 2—3 օրուա, յաճախ էլ մի քանի ժամուա ընթացքում հիւանդը սարսափելի կերպով լղարում է. մարմնի ամբողջ կաշին չորանում է և մագաղաթի պէս դառնում. աչքերը խոր են ընկնում, ձայնը խռպոտ է դառնում ու թոյլ, լեզուն փայտանում է, բերանը սաստիկ չորանում. այս դրութեան մէջ վրա է հասնում մահը։

Բարեբաղդաբար, ամեն հիւանդի ճակատին անխուսափելի մահ չի գրուած։ Շատերը առողջանում են կամ այն պատճառով որ ժամանակին բժշկական օգնութիւն են ստանում կամ թէ այն պատճառով, որ հիւանդը պինդ ու առողջ կազմուածք ունենալով, աջողութեամբ կարողանում է դիմադրել թոյնին և յաղթում է։

Առողջանալու դէպքում փորլուծութիւնը և փսխումը կանգ են առնում, ջղերի կծկուելը դադարում է. միանգամից առատ քրտինք է վրա գալիս, մեզը բացուում է, աչքերը նորից իրանց առաջուա փայլն են ստանում, բերանը ջրակալում է և հիւանդը արագ լաւանում։

Խոլերան, ի հարկէ, միշտ այսպիսի խիստ ձևով չի արտայատուում։ Նրա նշանները առհասարակ փոփոխական են։ Մի տեսակ հիւանդացողներ միայն թեթև փորլուծութիւն և փսխում են ունենում. այսպիսի խոլերան ուրիշ անուն ունի - *խոլերինա*։ Միւսները աւելի ծանր փորլուծութիւններ են ունենում և նոյնիսկ ջղաձգութիւն էլ է լինում նրանց անդամների մէջ. վերջապէս հիւանդացողների մի մասն էլ վերևում նկարագրուած ահաւոր երևոյթներն են ունենում։ Միայն չպէտք է մոռանալ, որ խոլերայի համաճարակի ժամանակ ամեն մի, նոյնիսկ թեթև, ստամոքսային խանգարումը (փորլուծութիւնը) պէտք է բժշկել ինչպէս խոլերա. որովհետև այդ տեսակ հիւանդների լուծածի և փսխածի մէջ նոյնպէս գտնուում է խոլերայի *կենդանի* թոյնը, որը կարող է վարակում տարածել և հիւանդացնել շատերին խոլերայի ծանր տեսակով։ Ուստի և արդարացի է մի գիտնական, որ ասել է. «Աւելի լաւ է հարիւր փորլուծութիւն խոլերայի տեղ ընդունել, քան թէ մի խոլերան հասարակ փորլուծութեան տեղ»։

7. ՈՎՔԵՐ ԵՆ ԱՒԵԼԻ ՅԱՃԱԽ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՒՄ ԽՈԼԵՐԱՅՈՎ.

Խոլերան միշտ շատ զոհեր է տանում աղքատ մարդկանց շրջանից, որովհետև աղքատ մարդիկ վատ են կերակրուում, ուժասպառ են դառնում աշխատանքից և խմբուած են խոնաւ ու կեղտոտ բնակարանների մէջ։

Այս պատճառով խոլերայի ժամանակ բանուորներն ու աղքատ մարդիկ պէտք հեռանան իրանց խոնաւ բնակարաններից, նկուղներից։ Ամառ ժամանակ գիւղերում աւելի լաւ է վրաններ սարքել և ապրել նրանց մէջ, քան թէ մնալ մեր ողորմելի գիւղերի ստորերկրեա խրճիթներում։

Թոյլ, հիւանդ, վատ կերակրուող մարդիկ հեշտ են թոյնը ընդունում իրանց մէջ և դժուար են առողջանում, քան թէ առողջ և լաւ կերակրուող մարդիկ։ Այս պատճառով ամեն մէկը, վարակմանը ուժեղ կերպով դիմադրելու համար պարտաւոր է, ինչպէս էլ լինի, լաւացնել իր սնունդը և՛ ամրողջ ապրուստը։ Միևնոյն ժամանակ նա պիտի շատ ծանր աշխատանք չունենա, պիտի հեռու պահի իրան հոգեկան յուզմունքներից և առհասարակ այն բոլոր բաներից, որոնք մարդի թուլացնում և ուժասպառ են դարձնում։

Հիւանդանում են և նրանք, որոնք խանգարում են իրանց ստամոքսը առատ ճա-

շերով և արբեցողութեամբ, որովհետև խանգարուած և հիւանդ ստամոքսի մէջ վարակման թոյնը աւելի է զարգանում։ Յայտնի է, օրինակ, որ տօներին հետևող օրերը (գլխաւորապէս երկուշաբթի և երեքշաբթի) խօլերայով հիւանդացողների թիւը աւելանում է։ Սրա պատճառն այն է, որ կիրակի օրերը բանուորները քէֆ են անում, խմում են և խանգարում են իրանց ստամոքսը։

Այստեղից մի խրատ—*խոլերային համաճարակների ժամանակ երբէք չպէտք է քէֆեր սարքել եւ արբեցողութիւն անել։*

Հեշտ են հիւանդանում և վախկոտ մարդիկ։ Սա էլ հասկանալի է։ Այդպիսի մարդիկ շարունակ ահ ու երկիւղի մէջ են, թէ կը հիւանդանան այդ սարսափելի հիւանդութեամբ, որից, նրանց կարծիքով, ազատուելու ճար չկա, այսպիսով նրանք զրկւում են քնից և հանգստութիւնից։ Բացի դրանից, ամեն տեղ և ամեն բանի մէջ վարակում տեսնելով, նրանք վախենում են նոյնիսկ ուտելուց և խմելուց, սոված են մնում և այսպիսով ոյժից ընկնում են։ Այդ վախկոտները հէնց որ մի ամենաթեթև ցաւ են զգում ստամոքսի մէջ, յուսահատւում են և իրանց կորած են համարում։ Այս բոլորը թուլացնում է նրանց մարմինը. իսկ թոյլ մարմինը, ինչպէս ասացինք վերևում, հեշտ է հիւանդանում։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԽՈԼԵՐԱՅԻՑ ՊԱՀՊԱՆՈՒԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

I. *Ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առնում կառավարութիւնը խոլերայի դէմ։*

Հարևան պետութիւնների մէջ խոլերա երևալուն պէս ամեն մի կառավարութիւն, իր երկիրը խոլերա մտցնելուց պահպանելու համար, ձեռք է առնում հետևեալ միջոցները.

1. Կարանտին, շրջափակում կամ կօրդօն։ Երբ կառավարութիւնն իմանում է որ հարևան պետութիւնների մէջ (օրինակ. Պարսկաստանում կամ Թիւրքիայում) խօլերայի դէպքեր են երևացել, նա խիստ միջոցներ է ձեռք առնում, որպէսզի այդ տեղերից ոչ-ոք չանցնի սահմանը և իր հետ վարակիչ հիւանդութիւնը չբերի մեզ մօտ։ Այս նպատակով բոլոր ճանապարհորդները, որոնք գալիս են վարակուած տեղերից, արգելւում են սահմանի վրա 10—15 օր փորձելու համար։ Եթէ այդ ժամանակ արգելուածների մէջ ոչ-ոք չի հիւանդանում,

նրանց բոլորին թողնում են, հակառակը դէպքում, նրանց էլի երկար պահում են, մինչև որ համոզուեն, որ նրանց մէջ այլևս խոլերայով վարակուած մարդ չկա։ Այս միջոցը անուանւում է *ցամաքային կարանտին*։ Նոյն կերպ վարւում է իշխանութիւնը և այն նաւերի հետ, որոնք գալիս են մեր նաւահանգիստները (Բաթում, Բագու).— ճանապարհորդներին չեն թոյլ տալիս ափ իջնել, արգելում են նրանց նաւի մէջ ափից հեռու, մի յայտնի ժամանակով։ Սա *ծովային կարանտինն* է։

Իսկ երբ երկրի մէջ (օրինակ. որևէ նահանգում կամ գաւառում) երևան են գալիս խոլերայի դէպքեր, այդ ժամանակ հաստատւում է *կօրդոն* կամ *շրջափակում*, այսինքն. զօրքերը շրջապատում են այդ տեղը և չեն թոյլ տալիս բնակիչներին դուրս գալ, դէս ու դէն ցրուել և վարակումը տարածել հարևան գաւառները կամ նահանգները։

2) Կառավարութիւնը հոգս է անում նոյնպէս, որ հիւանդներին հանեն տներից և տանեն հիւանդանոց։ Այս միջոցը շատ կարևոր է նախ այն պատճառով, որ հեռացնում են տնից վարակիչ թոյնը և դրա-

նով ազատում են այդ տան միւս բնակիչներին վարակումից, և երկրորդ այն պատճառով, որ հիւանդին դնում է աւելի լաւ պայմանների մէջ բժշկութեան համար, որովհետև հիւանդանոցներում միշտ աւելի լաւ և հեշտ կարելի է բժշկել խոլերան, քան տանը։

3. Հիւանդին հիւանդանոց տանելուց յետո կամ երբ նա մեռնում է, պահանջւում է մաքրել և ախտահանել այն բնակարանը, ուր նա պարկած էր, և այն բոլոր իրերը, որոնց նա դիպել էր։ Ախտահանութեան նպատակն է ոչնչացնել այն կենդանի թոյնը որը խոլերայի պատճառ է դառնում։ Սակայն միայն մաքրելը, որքան էլ նա խնամքով լինի կատարուած, չի կարող սպանել-ոչնչացնել այդ կենդանի թոյնը։

Մեծ քաղաքներում, ինչպէս Թիֆլիզում, Բագուում, Բաթումում, գոյութիւն ունեն առանձին հիմնարկութիւններ, որոնք կոչւում են *ախտահանական կամերա* և որոնց մէջ կատարւում է հիւանդին պատկանող իրերի ախտահանութիւնը։ Միւս քաղաքներում այս բանը պիտի կատարեն բժիշկները ու ֆելդշէրները։

4. Բացի այս բոլորից, խոլերայի կամ

ժանտախտի համաճարակների ժամանակ պէտք է յայտնել իշխանութեան, թէ որտեղ ով է հիւանդացել։ Այս պարտաւորութիւնը դրուած է ազգականների, տանտէրերի և հիւանդին խնամող բժշկի վրա։ Այս միջոցի նպատակն այն է, որ իշխանութիւնը կարողանա օգնութեան գալ հիւանդին և ժամանակին միջոցներ ձեռք առնէ, որ հիւանդութիւնը չտարածուի։

Ահա թէ ինչեր է պահանջում կառավարութիւնը մեզանից մեր լաւութեան համար։ Ժողովուրդը պիտի գնահատի այն ամենը, ինչ արւում է նրա օգտի համար և պիտի օգնի կառավարութեան, որ գործադրուեն այդ միջոցները, և ոչ թէ ընդդիմանա այդ միջոցներին, ինչպէս վերջին խոլերային համաճարակի ժամանակ արին մի քանի նահանգներում տգէտ մարդիկ։

II. *Ի՞նչ պէտք է անել, երբ խոլերան երեւացել է հարեւան քաղաքներում եւ գիւղերում։*

Երբ մի քաղաք կամ գիւղ յուր է առնում, որ խոլերան մօտենում է, Բնակիչները պէտք է հաւաքուեն և միասին քննեն իրանց դրութիւնը։ Դրագէտները, օրինակ-

ուսուցիչները, քահանաները պիտի ժողովրդի մէջ կարդան գրքոյկներ խոլերայի մասին և բացատրեն, թէ ինչ օգուտ ունեն իշխանութեան և բժիշկների առաջարկած միջոցները։ Իսկ ժողովուրդը պարտաւոր է կատարել այդ բոլոր խորհուրդներն ու պահանջները, որովհետև ամեն ինչ արւում է ժողովրդի օգտի համար։

Ամեն մէկը պարտաւոր է զգոյշ լինել և չընդունել իր մօտ կասկածելի տեղերից եկածներին և առհասարակ չպիտի որևիցէ յարաբերութիւն ունենա նրանց հետ։

Փողոցները և տները պէտք է մաքուր պահել. ոչ-ոք չպիտի փողոցը կամ բակը գցի իր անմաքրութիւնները, իր գիբիլն ու աղբը, այլ պարտաւոր է հաւաքել արկղների մէջ և ամեն օր տանել քաղաքից կամ գիւղից դուրս և թաղել հողի մէջ, նշանակուած տեղերում։

Բնակիչների ունեցած մասը. իր սեփական օգտի համար, պիտի օգնի աղքատ մասին, բաց անելով թէյարաններ, ձրի կամ էժանագին ճաշարաններ, հրաւիրելով բժիշկները կամ ֆելդշերները ժողովրդին ձրի բժշկական օգնութիւն հասցնելու համար։

Ես ասում եմ «իր սեփական օգտի համար», որովհետև պաշտպանելով աղքատներին վարակումից, հարուստները դրանով իսկ ազատում են և իրանց։ Ոչնչացնելով վարակի օջախները, հարուստները դրանով իրանց սեփական կեանքն են պաշտպանում։

III. *Ի՞նչ պէտք է անել. երբ վարակումը երևացել է քաղաքում կամ գիւղում։*

Խոլերան երբ երևում է մի տեղ, բնակիչները չպիտի սարսափահար լինեն և փախչեն, ընդհակառակը, ամենքը պիտի խմբուեն ընդհանուր թշնամու դէմ կռուելու համար։

Առաջին գործը պիտք է լինի հեռացնել հիւանդներին իրանց տներից և տանել հիւանդանոցները, յետո անհրաժեշտ է ախտահանել նրանց բնակարանները։

Իսկ եթէ այդ տեղում չկա հիւանդանոց և հիւանդը պէտք է թողնուի տանը, այդ դէպքում պէտք է ձեռք առնել հետևեալ միջոցները.

1). *Հիւանդի դուրս գնացածը եւ փոխուածը* ոչ մի դէպքում չպէտք է փողոց կամ բակը թափել, այլ պէտք է հաւաքել առանձին ամանների մէջ և թափել առանձին խոր փոսերի մէջ, որոնք փորուում են բակում (ջրհորներից հեռու)։ Ամեն անգամ էլ այս աղտո-

տութիւնների վրա ամեն անգամ էլ պէտք է ածել թարմ հանգցրած կիր և չոր հող։ Աւելի լաւ կլինի անմաքրութիւնները տանել քաղաքից կամ գիւղից դուրս, թափել յատկապէս փորած փոսերի մէջ և նոյնպէս ծածկել կրով և հողով։

2) Չի կարելի խոլերայով հիւանդի սպիտակեղէնն ու շորերը լուանալ այն գետում, որից բնակիչները ջուր են վերցնում։

3) Անհրաժեշտ է, որ հարևանները ոչ մի յարաբերութիւն չունենան վարակուած տների հետ—ոչ իրանք գնան այնտեղ, ոչ էլ ընդունեն այնտեղից եկածներին։

Ծանօթութիւն։ Հիւանդատեսութեան կարելի է և անվնաս է գնալ միայն այն դէպքում, երբ զգուշութեան բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ձեռք են առնուում։ Այդ միջոցները սրանք են. հիւանդի տեսութեան գնացողը ներս մտնելու միջոցին իր շորերի վրայից պիտի հագնէ քաթանի երկար շապիկ (խալաթ), որը պաշտպանում է նրան հիւանդի վարակիչ արտաթորութիւններից. դուրս գալու միջոցին շապիկը պէտք է հանել։ Իսկ եթէ այցելուն շապիկ չի հագել, պիտի փոխի շորերը։ Չպէտք է դիպչել ոչ հիւանդին,

ոչ էլ նրա իրերին։ Հիւանդի մօտից դուրս գալիս պէտք է լուացուել սապոնով ու տաք ջրով, և ապա մի որևէ ախտահանիչ դեղով, որի մասին ներքևում կխօսենք։

4) Ամեն մէկը պարտաւոր է իր առողջութեան վրա հսկել. հէնց որ մի ամենափոքրիկ տկարութիւն, փսխում կամ փորլուծութիւն ունենա, պիտի դիմէ բժշկին։

5) Չպէտք է թոյլ տալ ոչ մի չափազանցութիւն ոչ ուտելու, ոչ խմելու և ոչ էլ աշխատելու մէջ. իսկ միւս բաներում չպէտք է փոխել ապրուստի առաջուա եղանակը, եթէ նա կանոնաւոր է եղել։ Կերակուրը պէտք է հեշտ մարսուող լինի և չափաւոր։ Դժուար մարսուող կերակուրները, օրինակ. չափազանց իւղալիները, հում ընդեղէնները (բողկ, կաղամբ, շաղգամ, գազար), խոգի միսը, երշիկը (կալբաս) և առհասարակ ապխտած (ծխով չորացրած) մսեղէնները, վատ պանիրը, թթուած կաթն ու մածունը, խմոր հացը խիստ արգելուած են։

6) Հում մրգեր խոլերայի ժամանակ կարելի է գործ ածել միայն այն դէպքում, երբ լուացուում են մաքուր, եփ տուած և սառցրած ջրի մէջ. աւելի լաւ է վերցնել մի

թէյի գդալ սալիցիլեան, կամ լիմոնի թթուուտ, խառնել մի շիշ ջրի մէջ և դրանով լուանալ մրգերը։ Իսկ եթէ չի կարելի այդ զգուշութիւնները գործ դնել, աւելի լաւ կլինի առժամանակ մրգեր բոլորովին չուտել։

7) Թոյլատրուած ուտելիքները, օրինակ. լաւ պանիրը, կարագը, խոզի ապուխտը պէտք է պահուեն ծածկուած ամանի մէջ կամ փաթաթուած մաքուր թղթում, որպէսզի ճանճերը վարակի թոյնը չնստեցնեն նրանց վրա։ Խորհուրդ ենք տալիս հացը, ուտելուց առաջ, միքիչ դնել տաք վառարանի մէջ կամ թէ նրա կտորները միքիչ պահել օջախի կամ սպիրտի լամպայի բոցի վրա. ծայրայեղ դէպքում պէտք է վերցնել վերևի կեղևը և մնացածն ուտել։

8) Ժողովրդի մէջ խօսք կա թէ *սխտորը* պահպանում է խոլերայով վարակուելուց, ուստի շատերը սխտոր են լցնում իրանց գրպանները և ուտում մեծ քանակութեամբ։ Այդ չպէտք է անել։ Այդպիսի քանակութեամբ սխտոր ուտելը վնաս է, որովհետև սխտորը գրգռում է ստամոքսն ու աղիքները, ծարաւ է առաջացնում և հարկադրում է շատ ջուր խմել։

9) Խոլերայի ժամանակ ամենալաւ խմելիքը եռացրած և յետո սառցրած ջուրն է. ջրին կարելի է աւելացնել քիչ գինի կամ որևէ թթուտ (լիմոնի) կամ թթու սիրոպ (նռան, հոնի և ուրիշ)։ Աղային ջրերը (սոդայի, սելտէրեան) վնասակար են։ Պէտք է խուսափել շատ սառն խմիչքից, պաղպաղակից, սառը բրդոշից (ակրոշկա) և այլն։

10) Փորն ու ոտները պէտք է տաք պահել. չի կարելի քնել խոնաւ տեղ, պառկել խոնաւ հողի վրա։ Խորհուրդ ենք տալիս գործ ածել բրդէ կամ ֆլանէլի փորկապ։

11) Սովորած մարդիկ կարող են լողանալ գետում տաք եղանակին, եթէ միայն գետը չի անցնում քաղաքի վարակուած թաղերի միջով։ Լողանալ կարելի է միայն ուտելուց 3—4 ժամ յետո։

IV. Ի՞նչ պէտք է անել, երբ վարակումն ընկել է տունը

Երբ մի տան մէջ խոլերա է ընկել, անհրաժեշտ է, ինչպէս արդէն ասել ենք, հիւանդին տեղափոխել հիւանդանոց կամ լազարէթ։ Եթէ այդ բանն անկարելի է, պէտք է տնից բոլոր միւս բնակիչներին հեռացնել. իսկ եթէ այդ էլ անհնար է անել, գոնէ պէտք է հիւանդին մի առանձին սենեակում պահել, ուր ոչ-ոք չպէտք է մտնի բացի հիւանդապահից։ Յաւակցաբար մեր գիւղերում յաճախ տները միմիայն մի հացատնից են բաղկացած, որը թէ խոհանոց է, թէ ճաշարան, թէ ննջարան և թէ ախոռ։ Այդպիսի բնակարանների մէջ, ի հարկէ, անհնար է առանձնացնել հիւանդին և այդ դէպքում մնում է միայն բաւականանալ, որքան կարելի է, մաքրութիւն պահելով. հեռացնել փսխածն ու դուրս գնացածը և ախտահանել այն ամենը, ինչի վրա որ ընկել են այդ աղտոտութիւններից։ Հիւանդին խնամելու համար նրա մօտ պիտի մէկը մնա (առհասարակ մայրը կամ կինը)։ Այս հիւանդապահը նոյնպէս կարող է հիւանդանալ, եթէ նա խստօրէն չի պահպանի հետևեալ բոլոր ըզգուշութիւնները։ Նա հիւանդի մօտ մտնելուց առաջ պիտի հագնի վերև յիշած շապիկը և դուրս գալիս հանի, չպէտք է երբէք բան ուտի կամ խմի այդ սենեակում, իսկ ուրիշ սենեակում էլ հացի նստելուց առաջ անպատճառ պիտի լաւ լուանա ու ախտահանի իր ձեռներն ու երեսը (տես

ախտահանիչ միջոցներ), իսկ բերանը մի քանի անգամ ողողի բորային թթուտի խառնուրդով (մի թէյի գդալ մի բաժակ տաք ջրի մէջ հալեցրած ու սառեցրած)։ Իր անձի մասին հիւանդ պահողը նոյնպէս պէտք է ամենախիստ մաքրութիւն պահպանի։ Այդ ըզդուշութիւններով նա կարող է հիւանդի մօտ լինել ու խնամել նրան առանց ինքն էլ հիւանդանալու։

V. Ի՞նչպէս խնամել հիւանդին

1) Հիւանդին պէտք է պառկեցնել ամենամեծ, ամենամաքուր ու լոյս սենեակի մէջ։ Այդ սենեակից պիտի դուրս տարուած լինեն այն ամեն իրերը, որոնք անհրաժեշտ չեն. այն է՝ կահ-կարասիները (մանաւանդ փափուկները), գորգերը, վարագոյրները, նկարները, գրքերը և այլն) ու թողնել միայն երկու մահճակալ (մէկը հիւանդի, միւսը նրան խնամողի համար), մի սեղան, աթոռներ և ամենակարևոր իրերը։

2) Հիւանդի սենեակը պէտք է օդափոխել օրական մի քանի անգամ։ Սենեակը պէտք է տաք լինի (15—16 աստիճան Ռէօմիւրի ջերմաչափով)։

3) Հիւանդի արտաթորածն ու փսխածը պէտք է հաւաքել առանձին ամանի մէջ (գարշօկ), ծածկել կրով կամ մի որև է ախտահանիչ դեղով ու դուրս տանել։

4) Ցատակն ու կարասիները, եթէ սրանք կեղտոտած են արտաթորութիւններով կամ փսխանքով, պէտք է մաքրել սպունգով կամ շորով, որ պէտք է թաթխած լինի կարբոլեան թթուտի կամ սուլեմայի լուծուածքների մէջ։ (Տ. Ներքև գլ. VIII)։ Եթէ յատակը հողից է, պէտք է կեղտոտած տեղի վրա իսկոյն նոր հանգցրած կիր ցանել։

5) Աղտոտած սպիտակեղէնը, լուացքի տալուց առաջ, պէտք է հաւաքել մի կաւէ կամ փայտէ ամանի մէջ, որի մէջ լցրած պիտի լինի մի որևէ ախտահանիչ դեղ։ Այս սպիտակեղէնը չպէտք է խառնել ուրիշների հետ, այլ բոլորովին առանձին լուանալ ու որքան կարելի է երկար ժամանակ եփ տալ սոդա կամ մի ուրիշ աղ պարունակող ջրի մէջ։

Ծանօթութիւն։ Լուացած սպիտակեղէնն ու շորեղէնները գիւղերում կարելի է կախել թոնրի մէջ ու չորացնել։

6) Երբ հիւանդը լաւանա կամ մեռնի, նրա անկողինն ու սպիտակեղէնը լաւ է այ-

ըել, այս պատճառով էլ աղքատ ընտանիքներում կարող են դոշակները խոտով լցնել։

7) Եթէ հիւանդը մեռնի, դիակը պէտք է փաթաթել սաւանի մէջ, որը պիտի թրջուած լինի սուլեմայով կամ կարբոլեան թթուտի խառնուրդով (կարբոլաջրով)։ Դագաղը պէտք է մեխած և, որքան կարելի է, խոր թաղել և վրայից լցնել մի հաստ շերտ հանգցրած կիր։

VI. *Ինչ պէտք է անել մինչև բժշկի գալը*

Մենք ասել ենք որ խոլերայի ժամանակ ստամոքսի ամեն տեսակ խանգարումները պէտք է լուրջ կերպով բժշկել։ Այս պատճառով ամեն կասկածելի դէպքում իսկոյն պիտի բժշկի դիմել։

Մեր կողմից տալիս ենք հետեւեալ խորհուրդները.

1. Հիւանդին իսկոյն անկողին պառկեցրէք, փորին մանանեղ (горчичникъ-sinapisme) դրէք, կամ դրէք կանեփի սերմից փաթեթ, կամ թէ չէ մի պարկ, որի մէջ լցրած լինի տաքացրած աւազ կամ թեփ (օր. փայտի մանրունք, որ սղոցելուց է գոյանում)։ Ժողովուրդը սիրում է տաքացրած աղուռ ու

խոտ. դրանք էլ լաւ են։ Կարելի է նոյնպէս հիւանդի ոտերի արանքն ու կողքերին եռման ջուր լցրած շիշեր շարել, որոնք պէտք է փաթաթուած լինեն մաքուր շորով։

2. Եթէ հիւանդը փսխում է կամ լուծ ունի, տուէք խմելու շաքարաջուր լիմոնի կամ նռան հիւթով, իսկ աւելի լաւ կլինի, եթէ խմեցնէք նրան մի բաժակ ջուր, մէջը կաթացրած 10—15 կաթիլ աղաթթուտ (соляная кислота, acidum muriaticum)։ Եթէ փսխելը չի դադարում, կտոր-կտոր սառուց տուէք կուլ տալու. իսկ եթէ այդ էլ չի օգնում և աւելի ևս, եթէ լուծել է սկսում, պէտք է տալ Բոտկինի կամ Ինոզեմցեվի կաթիլները (հասակաւորին 20—25 կաթիլ—ջրով երկու-երեք ժամը մի անգամ. իսկ եթէ փսխելը յաճախ է կրկնուում, նոյնիսկ ժամը մի անգամ. տ. ներքև)։

3. Եթէ հիւանդի ոտերն ու ձեռները ձգձգուում են (որ մեծ ցաւեր է պատճառում նրան), պէտք է ցաւող անդամը մերսել մի կտոր ֆլանէլով կամ կոշտ մահուդով։ Կարելի է մերսել նոյնպէս և մի կտոր շորով, որ պէտք է թաթախել մանանեխի կամ քաֆուրի սպիրտի մէջ։

4. Ընչարգելութեան ու սրտի բարախման դէմ գործ են ածում Վալերիանի և Հոֆֆմանի կաթիլները (15—20 կաթիլ օրական միքանի անգամ), իսկ նուազութեան և ուշաթնացութեան դէմ, բացի այդ, պէտք է նաշատրի ոգիով (нашатырный спиртъ) հոտ տալ քթին։

5. Եթէ հիւանդի անդամները սառել են, պէտք է տաքացնել տաք ջրի շիշերով, ինչպէս ասացինք վերևը։

6. Երբէք չպէտք է ականջ դնել հէքիմներին ու պառաւներին, որոնք իրանց տգէտ խորհուրդներով ու վնասակար միջոցներով կորցնում են ժողովրդին։ Օրինակ, Նրանք հիւանդից արիւն են առնում, այնինչ այդ չափազանց վնասակար է, որովհետև աւելի ևս թուլացնում է հիւանդին և ուղղակի կարող է սպանել նրան, քանի որ առանց արիւն առնելու էլ հիւանդը շատ ջուր է կորցնում լուծելիս ու փսխելիս և նրա արիւնն արդէն թանձրացած է։ Պէտք է խոյս տալ նմանապէս և զանազան պառաւական բոյսերից ու «քոլերից», որոնցից միայն վնաս կա և երբէք օգուտ։ Օրինակ, անցեալ 1902-ի համաճարակի ժամանակ մեծ վնաս հասցրեց

ժողովրդին Ալեքսանդրապոլում մի զինուորականի գուած «Կալգան» բոյսը, որը այդ պարոնի ասելով, իբր թէ, «հաստատ դեղ» էր խոլերայի դէմ։

VII. *Դեղեր, որ պէտք է գտնուեն ամեն տան մէջ հիւանդացողին օգնելու համար։*

1. Բոտկինի կաթիլներ։
2. Ինոզեմցեվի կաթիլներ։
3. Վալերիանի կաթիլներ։
4. Հոֆֆմանի կաթիլներ։
5. Եղրեղիի կամ դափնի կեռասի կաթիլներ (лавровишневыя капли)։
6. Դեղարանական աղաթթուտի խառնուրդ (разбавленная аптечная соляная кислота)։
7. Քաֆուրի կամ մանանեխի սպիրտ։
8. Նաշատրի սպիրտ, օդեկոլոն, բացախ։

Այս դեղերի սրուակների վրա պէտք է պարզ գրուած լինեն դեղերի անունները և գործածելու ձևը։

Ի հարկէ երբէք չպէտք է յոյս դնել այս դեղերի վրա, այլ հիւանդութեան դէպքում անմիջապէս և իսկոյն ոչ մի րոպէ չկորցնել ու դիմել բժշկին։

VIII. *Ախտահանութիւն կամ թոյնի ոչնչացնելու միջոցը։*

Խոլերահիւանդի առողջանալուց կամ մահանալուց յետոյ պէտք է ոչնչացնել վարակիչ թոյները։ Դրա համար հարկաւոր է բնակարանը ախտահանել։

Ինչպէս արդէն ասել ենք, միրանի քաղաքներում կան առանձին հիմնարկութիւններ, որոնք այդ գործով (ախտահանելով) են պարապած, իսկ գիւղերում ժողովուրդն ինքը պիտի այդ անի։

Այս գրքոյկի մէջ զանազան տեղերում մենք խօսել ենք բնակարանի և իրերի ախտահանութեան մասին, այժմ առաջ բերենք այն միջոցները, որոնք պէտք է գործ դնել ախտահանութեան համար։

1. *Կրակը անտարակոյս ամենագօրեղ ախտահանիչն է։ Երբ մենք այրում ենք մի վարակուած առարկա, թոյնն էլ ի հարկէ, հետն է այրւում-ոչնչանում։ Բայց քանի որ աղքատ ժողովուրդը կափսոսա այրելու հիւանդի իրեղէնները այդ ձևը ամենքին ձեռնտու չէ։*

2. *Կիր։ Սա ամենաէժան և ուրեմն ամենքին ձեռնտու միջոցն է բնակարանները ախտահանելու համար։ Կիրը գործ է ածւում երկու ձևով—չոր կամ ջրախառն։ Բայց կիրն էլ շատ տեղերում դժուար է ձեռք ընկնում, ուրեմն ամեն գիւղ պէտք է վաղ-ըօք պաշար պատրաստի։ Կիրը լցնում են հիւանդի արտաթորութիւնների վրա, մեր գիւղական տների հողէ յատակի վրա, բակերը և առհասարակ վարակուած տեղերը։*

Երբ կիրը բաց են անում ջրի մէջ, ստացւում է կաթնանման հեղուկ, որը կոչւում է կրի կաթ կամ կրակաթ։ Կրակաթ պատրաստելու համար պէտք է մի մաս կիր բանալ հինգ մաս ջրում։ Այդ հեղուկը լցնում են անմաքրութիւնների վրա և ածում են արտաքնոցները։

3. *Քլորակիր։ Գործ է ածւում, ինչպէս հասարակ կիրը։*

4. *Սուլեմա։ Սա մի զօրեղ թոյն է, որ միայն բժշկի դեղատոմսով են դուրս թողնում դեղատներից, ուրեմն պէտք է շատ զգոյշ վարուել նրա հետ։ Ախտահանութեան համար գործ են ածւում զանազան լուծուածքներ (1 մաս սուլեմա—500 մ. ջուր,*

կամ 1 մաս սուլեմա 1000—2000 ջուր)։ Այս լուծուածքով լուանում են սենեակի պատերը առաստաղը, յատակը, կահ-կարասիները և ուրիշ առարկաներ։ Առհասարակ սուլեման մեծ ցրցիրներով (шприцъ) ջրջնքում են ախտահանելի իրերը։

5. *Կարբոլեան թթուտ կամ կարբոլա։* Այս դեղից էլ զանազան լուծուածքներ են շինում։ Վերցնում են 2—5 մաս թթուտ և հալեցնում են 100 մ. ջրի մէջ։ Այս լուծուածքով ախտահանում են հիւանդի կեղտոտած բոլոր իրեղէնները կամ լուանում են իրանց ձեռներն ու երեսը։ Կարբոլեան թթուտի թունդ լուծուածքները (օր. 5 մ. 100 մ. ջրի մէջ) նոյնպէս գործ է ածւում օդը մաքրելու համար պուլվերիզատորների (փչող գործիքների) միջոցով։

6. *Լիզոլ։* Սա մի թանձր մուգ գոյնի հեղուկ է, որը խառնում են ջրին ու գործ ածում իբրև ախտահանիչ դեղ։ Բաւական է մի մաս լիզոլ հալեցնել 100 մ. ջրի մէջ և կստանաք լաւ դեղ ախտահանութեան համար։

7. *Պղնձի եւ երկաթի արջասպ, քլոր եւ ֆորմալին։* Սրանցից ամենաուժեղը պղնձի

արջասպն է, որից պատրաստում են 2% տոկոսային լուծուածք (2 մ. արջասպ 100 մաս ջրում) Երկաթի արջասպը շատ աւելի թոյլ է և նրանից պէտք է վերցնել 15 մաս 100 մաս ջրում։ Երկու արջասպներն էլ գործ են ածւում հիւանդի փսխանքներն ու դուրս գնացածը ախտահանելու համար։

Սպիրտը նոյնպէս մի լաւ միջոց է, բայց թանգութեան պատճառով մեծամասնութեանը անմատչելի է։ Իսկ արաղը չափազանց թոյլ է և պէտք չի ախտահանելու համար։

8. Մի դեղ էլ կա — դա *ֆորմալինով ծուխ տալն է։* Նրանով ախտահանում են բնակարանները։

Երբ կամենում են այս դեղով ախտահանել բնակարանը, պէտք է լաւ ծածկել լուսամուտները, դռները և բոլոր ծակերը, որ ծուխը (գազերը) դուրս չգնան բնակարանից։ Երբ որ բաւականին ծուխ է գոյացել ֆորմալինի այրելուց ու սենեակը մի քանի ժամանակ ծուխով լիքն է եղել, բաց են անում դռներն ու լուսամուտները և մաքրում օդը։

Պարտք եմ համարում զգուշացնել, որ

ժողովրդի մէջ բոլոր գործածուող դեղերը, կացարանի միջի վատ հոտը իբր թէ ոչընչացնելու համար, ոչ միայն չեն մաքրում օդը, այլ, ընդհակառակը, աւելի ևս կեղտոտում են օդը և երբէք չեն կարող սպանել խոլերայի վարակիչ թոյնը։

ՎԵՐՋ

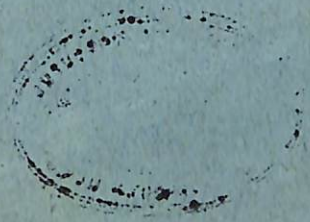

6692

50